

*викладач кафедри
англійської філології
факультету іноземної філології
Ужгородського національного
університету*

ПРО ПРИРОДУ ІНСТИТУЦІЙНОГО ДИСКУРСУ

Однією з найскладніших проблем дискурсознавства є диверсифікація дискурсу, оскільки є можливість застосувати різні параметри. Взаємодія різних типів дискурсів спричиняє формування складних інтертекстуальних зв'язків. У фокусі уваги сучасних лінгвістів опиняється комунікативна інтеракція, що відбувається в межах та поза межами різних закладів. Актуальність проблеми статті викликана розмитістю меж різних типів дискурсів та недостатньою вивченістю критеріїв їх виокремлення.

Процеси глобалізації також впливають на соціальні інститути місцевого, національного та міжнародного значення. Об'єкт дослідження – інституційний дискурс. Предмет дослідження – з'ясування питань про визначення меж інституційного дискурсу та складнощів, пов'язаних із цим. Мета дослідження – детально проаналізувати та узагальнити особливості інституційного дискурсу. Завдання дослідження полягає в окресленні меж інституційного дискурсу, визначенні характеристик інституційного дискурсу, розгляді його функціональної парадигми.

Існують різні типології дискурсів. На думку І. Шевченко та О. Морозова, до провідних критеріїв виділення типів дискурсу належать формальні, функціональні, змістовні критерії. Таким чином, увесь загал дискурсу можна згрупувати за тим чи іншим критерієм [1, с. 232]. Г. Почепцов запропонував одну з найповніших класифікацій дискурсів. Він виділяє теле- і радіодискурси, газетний, театральний, кінодискурс, літературний дискурс, дискурс у сфері публік рілейшнз, рекламний дискурс, політичний, фідейстичний дискурси [2].

Прагмалінгвістична модель дискурсу висуває на перший план ознаки способу чи каналу спілкування. За каналом спілкування розрізняють усний і письмовий, контактний і дистанційний, віртуальний і реальний типи дискурсу, за способом спілкування – інформативний і фасцинативний, змістовний і фактичний, серйозний і несерйозний тощо [3, с. 295]. У рамках соціально-демографічного критерію виділяють дитячий, підлітковий, чоловічий, жіночий, дискурс мешканців міста та села тощо. За умов різних загальних настанов, комунікативних принципів реалізується аргументований, конфліктний та гармонійний типи дискурсу. Деякі вчені, до яких належить В.В. Красних, вважають, що на статус дискурсу можуть претендувати лише національні дискурси: англійський, український тощо [4].

У межах соціо-лінгвістичного підходу до вивчення дискурсу за адресатним критерієм В.І. Карасик вирізняє особистісно-орієнтований (персональний) та статусно-орієнтований (інституційний) дискурси. Якщо говорити про особистісно-орієнтований дискурс, то у спілкуванні беруть участь комуніканти, що добре знають один одного, а в рамках статусно-орієнтованого дискурсу – представники тієї чи іншої соціальної групи [5, с. 5–20].

Різні види дискурсів вступають у взаємодію один з одним і зумовлюють складний діалогічний процес інтердискурсивності. Будь-яке спілкування зумовлене певними функціями. Галузева комунікація є спілкуванням, що зумовлене соціальними функціями партнерів, а також регламентоване за змістом і за формою; це спілкування, в якому принаймні один з учасників – представник соціального інституту. Соціальний інститут відрізняється від таких утворень, як соціальна група, колектив, мала група, тим, що комуніканти, які належать до нього, мають певний статус, сукупність ролей, а також їхня комунікативна поведінка визначається стандартами та соціальними нормами.

Статусно-зорієнтований дискурс – мовленнєва взаємодія представників соціальних груп чи інститутів один з одним, з людьми, які реалізують свої статусно-рольові можливості в рамках усталених суспільних інститутів [3, с. 193].

В.І. Карасик коментує: «Інституційний дискурс є спеціалізованою клішованою різновидністю спілкування між людьми, які можуть не знати один одного, але мають спілкуватися відповідно до норм цього соціуму». Звісно, будь-яке спілкування має багатовимірний характер і його типи виділяються з відомим ступенем умовності. Повне усунення особистісного начала перетворює учасників інституційного спілкування на манекенів, разом із тим існує інтуїтивно відчутна учасниками спілкування межа, вихід за яку підриває основи існування того чи іншого суспільного інституту [6, с. 45–46].

Всередині інституційного дискурсу виділяють такі підтипи, як юридичний, адміністративний, політичний, військовий, медичний, релігійний, містичний, науковий, педагогічний, рекламний, медійний, сценічний. Інституційний дискурс історично мінливий – коли зникає суспільний інститут як особлива культурна система, він розчиняється в суміжних типах дискурсу. Інституційний дискурс виділяється на основі двох системоформуючих ознак: цілей та учасників спілкування.

В інституційному дискурсі виділяють комунікативні діади «агент – клієнт», тобто представник інституту та люди, які до них звертаються (клієнти) для вирішення своєї проблеми: викладач і студент, політик та виборець, лікар і пацієнт. Учасники інституційного дискурсу різні за своєю поведінкою, якостями. В.І. Карасик звертає увагу на різні ступені відкритості дискурсу. Протиставлення персонального та інституційного дискурсу є умовним. Для кожного виду інституційного дискурсу характерна своя міра співвідношення між статусним та особистісним

компонентами. За словами В.І. Карасика, в науковому та діловому дискурсі особистісний компонент виражений значно менше, ніж, наприклад, у педагогічному дискурсі, де частка особистісного компоненту достатньо висока.

Моделюючи інституційний дискурс, В.І. Карасик виокремлює чотири групи ознак: 1) конститутивні ознаки дискурсу; 2) ознаки інституційності; 3) ознаки типу інституційного дискурсу; 4) нейтральні ознаки. Конститутивні ознаки включають учасників, умови, організацію, способи та матеріали спілкування, тобто людей в їх статусно-рольових та ситуативно-комунікативних амплуа, сферу спілкування та комунікативне середовище, мотиви, цілі, стратегії, канал, режим, тональність, стиль та жанр спілкування, тексти чи невербальні знаки. Конститутивні ознаки дискурсу висвітлювалися в працях Фішмана, Белла, Богданова, Макарова. Ознаки інституційності закріплюють рольові характеристики агентів та клієнтів інститутів, типові хронотопи, символічні дії, трафаретні жанри та мовленнєві кліше. Інституційне спілкування – це комунікація в своєрідних масках. Саме трафаретність спілкування принципово відрізняє інституційний дискурс від персонального. Специфіка інституційного дискурсу розкривається в його типі, себто в типі суспільного інституту, який у колективній мовній свідомості позначений особливим іменем, узагальнений у ключовому концепті цього інституту (політичний дискурс – влада, педагогічний дискурс – навчання, релігійний – віра, юридичний – закон тощо), пов'язаний із певними функціями людей, спорудами, що побудовані для виконання цих функцій, суспільними ритуалами та поведінковими стереотипами, а також текстами, що творяться в цьому соціальному формуванні.

Для опису конкретного типу інституційного дискурсу В.І. Карасик пропонує розглядати такі компоненти: 1) учасники; 2) хронотоп; 3) цілі; 4) цінності; 5) стратегії; 6) матеріал (тематика); 7) різновиди та жанри; 8) прецедентні (культурогенні) тексти; 9) дискурсивні формули (своєрідні звороти мовлення). Комунікативні кліше в рамках інституційного дискурсу є своєрідними ключами до розуміння всієї системи відносин у відповідному інституті [7].

Межі різновидностей інституційного спілкування не є чіткими. Нині проходить швидка зміна жанрів дискурсу, зумовлена, перш за все, активною експансією масово-інформаційного спілкування у повсякденному житті людей. Телебачення та комп'ютерне комунікативне середовище стрімко стирають межу між щоденним та інституційним спілкуванням. Дискусійним є питання про те, до якого типу дискурсу належить спілкування в групах, що створюються стихійно: покупці в черзі, пасажери автобусу. Ці види дискурсу можна кваліфікувати як персональні чи інституційні. Або ж це зумовлює появу напівінституційного дискурсу. Дослідники погоджуються, що інституційність має градуальний характер, тобто говорити про «власне» особистісні чи статусні види спілкування навряд чи можливо. Реальному спілкуванню може бути притаманна девіантність. Е. Гоффман описує сукупність умовностей, завдяки яким певна діяльність, що має значення в певних обставинах, отримує нове осмислення з боку її учасників. [8, с. 43–44].

Різні види персонального та інституційного дискурсу просякнуті особливою тональністю спілкування. В.І. Шаховський зазначає, що різні види емоційного ставлення учасників спілкування до ситуації, один одного визначають тип спілкування загалом. Така комунікація дає людям змогу гнучко встановлювати адекватність значення та смислу [10, с. 72–78]. На думку В.І. Карасика, виділення персонального та інституційного дискурсу дає змогу встановити релевантні ознаки соціокультурних ситуацій спілкування, типів комунікативних особистостей та способів організацій тексту та відкриває перед мовознавцями нові перспективи вивчення людини в мові.

Інституційний дискурс характеризує комунікативну ситуацію в рамках суспільних інститутів. М. Фуко розуміє дискурс як загальнокультурне інституційне явище. Він описує дискурс як соціальну практику, що складається з висловлювань. Послідовності висловлювань формують дискурсивні формації, що співвідносяться з областями людських знань, такими як медицина, політика тощо. Дискурсивні формації розуміють як суспільну практику, що має власні форми зчеплення та послідовності. Опис різних типів інституційних дискурсів, що обслуговують суспільні інститути сучасного суспільства, знаходяться на початковій стадії [11].

Дослідники співвідносять поняття «соціальний інститут» та «дискурс». Кожен мовленнєвий випадок складається з 3 вимірів: тексту (мовлення, письмо, візуальне зображення чи їх поєднання), дискурсивної практики (створення та сприйняття текстів), соціальної практики. Дискурсивна практика виступає своєрідним посередником між текстами та соціальною практикою. М. Стабс вважає, що лінгвістичний аналіз інституційного дискурсу полягає у розкритті механізму складних взаємовідносин між соціальним інститутом, пізнанням, мовленням та поведінкою. В рамках власне лінгвістичних досліджень розмежовують два підходи до аналізу комунікації в різних соціальних інститутах: дескриптивний та критичний [12].

Дескриптивний підхід полягає в класичній методиці риторичного аналізу публічних виступів. У сучасній лінгвістиці один з аспектів цього підходу пов'язаний із вивченням мовної поведінки в рамках певного соціального інституту: лінгвістичних засобів, риторичних прийомів та мовленнєвих стратегій [13]. В.А. Дуалетова зазначає, що інституційність є «системоформуючою ознакою» будь-якого типу дискурсу. Аналіз змістової сторони інституційних дискурсів є іншим напрямом дескриптивного підходу [14]. У своїй концепції «конструювання соціальної реальності за допомогою мови» Дж. Серль стверджує, що риси мови є суттєвими для конструювання інституційних фактів. Оскільки інституційні факти існують тільки відповідно до людської згоди, здебільшого вони вимагають офіційної репрезентації – тобто індикатора статусу [15]. У цьому аспекті мова втілює свою символічну програму як системоформуючий феномен, тому що культура є комплексом візрів, моделей, схем тощо, якими обмінюються носії культури в різних інтеракційних площинах.

Дж. Бломаерт зазначає: «Інституційний дискурс – це те, що трансформує світ навколо нас в соціально та культурно значущі поняття. Але створення цих понять не відбувається у вакуумі, воно продиктовано суворими лінгвістичними та соціокультурними умовами» [16].

Критичний підхід спрямований на критичне вивчення соціальної нерівності, вираженої в мові чи дискурсі. Т. Ван Дайк стверджував, що дискурс – це соціальна практика. Тут розглядається проблема використання мови як засобу влади та соціального контролю [17]. Особливість сучасного суспільства полягає в тому, що домінування однієї соціальної групи відбувається не через примус, а за згодою, через ідеологію, мову. Як зазначають критичні лінгвісти, дискурс є невід’ємною частиною суспільних відносин, адже, з одного боку, формують ці відносини, а з іншого боку, формуються ними. Тут дискурс розглядається трояко: як використання мови, як «закарбування» в суспільну свідомість певних уявлень, як взаємодія соціальних груп та індивідів. Аналіз мовних елементів допомагає виявити імпліцитно виражені установки в системі соціальних відносин показати приховані ефекти впливу дискурсу на цю систему.

Говорячи про інституційну природу дискурсу, Дж. Суейлз визначив дискурсивні товариства як соціориторичні інституційні групи, що об’єднані спільними комунікативними цілями. Ті, хто входять до дискурсивного товариства, не утворюють мовне товариство, вони можуть бути дистанційно віддалені один від одного, належати до різних етнічних прошарків. Проте вони володіють знанням спеціальної термінології, і загальний рівень компетентності в певній вибраній сфері спілкування достатньо високий. Члени дискурсивного товариства добре знають особливості жанрової організації інформації та механізми її обміну. М.Ю. Олешкова вказує на те, що головною характеристикою інституційного дискурсу є організуюча функція спілкування [18].

Інституційний підхід до функціонування будь-якого типу дискурсу дає змогу краще пояснити некеровані спонтанні соціальні процеси в умовах зростаючого впливу діяльності людей на навколишній світ.

Проблема сутності дискурсів ускладнюється комплексним характером поняття інституту. Інституційність розглядають із двох позицій: соціальної та дискурсивної. Під інститутом у соціальному площині розуміють «сукупність норм права в якій-небудь області суспільних відносин, та чи інша форма суспільного ладу» [19, р. 39–58]. Соціальний інститут – це історично складені стійкі форми взаємовідносин людей, організації їх суспільної діяльності в найважливіших сферах суспільного життя. Суть інституціоналізації полягає в типізації повторюваних дій та пов’язаних із ними очікувань. Поведінка людей в інститутах стає взаємно передбачуваною. Ця передбачуваність фокусується в рольовій поведінці і притаманні тому чи іншому інституту нормах. Виконуючи соціальну роль, людина зберігає свою нерольову (метафункціональну) ідентичність, але ця ідентичність тимчасово відходить на другий план, то порушуються звичні норми інституційного спілкування. Соціальні інститути виникають у суспільстві для виконання найважливіших функцій суспільства – організації соціуму як цілісного утворення з ієрархічною структурою, захисту суспільства, соціалізації нових членів суспільства, отримання нових знань, поширення інформації тощо.

Можна виділити три модули спілкування стосовно інституційного дискурсу: спілкування між агентами (внутрішній інституційний дискурс), спілкування агента з клієнтом (стандартний інституційний дискурс) та спілкування між клієнтами у зв’язку з їх потребами, які має задовольнити інститут (зовнішній інституційний дискурс).

На думку Н. Феєрклоффа, є жанри дискурсу, що мають цілі і такі, які позбавлені цілі (інтерв’ю та дружня бесіда). Він стверджує, що багато дослідників, моделюючи дискурс, як прототипне комунікативне утворення розглядають комунікативну дію з яскраво вираженою метою. Саме це і становить суть інституційного дискурсу [20, р. 71].

Розрізняють такі головні функції інституційного дискурсу: 1) перформативна, що полягає у виконанні дій, які визначають суть того чи іншого інституту (встановлення істини, боротьба за владу); 2) нормативна, що полягає в установленні та збереженні норм і правил поведінки міжнародним інститутом та суспільством, між агентами та клієнтами і між агентами всередині інституту; 3) презентаційна, що полягає у створенні іміджу інституту та його агентів; 4) парольна, що полягає у встановленні межі між агентами та клієнтами.

Виділені функції певною мірою співвідносяться з чотирма типами дій, про які пише Ю. Габермас: 1) стратегічна дія (агент організує послідовність операцій з урахуванням реальних обставин); 2) нормативна дія (йдеться про поступки агентів, які співвідносять свої дії із системою норм); 3) драматургічна дія (стилізація своєї поведінки, яка організовується у вигляді ролі, що розігрується перед учасниками дії); 4) комунікативна дія (акцентується вербальна та невербальна взаємодія між учасниками дійства) [21, р. 85–86].

Отже, інституційний дискурс – особливий тип спілкування, його конститутивною ознакою є задоволення соціальної потреби, необхідної для існування усього суспільства і яка виражається як система дій, рольових приписів та норм поведінки. Огляд літератури демонструє, що важко визначити межі інституційного дискурсу, оскільки комунікацію неможливо віднести до чітко статусно-зорієнтованої чи чітко особистісно-зорієнтованої. Ми зіштовхуємося з явищем градуальності. Розуміння сутності дискурсів утруднюється комплексним характером поняття інституту та інституційності. Суспільство функціонує завдяки низці соціальних інститутів. Однак свої правила диктує глобалізація і пов’язані з нею наслідки. На місцевому, національному та міжнародному рівнях відбувається внутрішня та зовнішня трансформація соціальних інститутів та ролей комунікантів, їхньої мовленнєвої поведінки. Спостерігається зміна поведінкових норм. Подальше вивчення інституційного дискурсу є перспективним, адже виникає потреба повніше охарактеризувати лінгвістичні та культурні особливості інституційного дискурсу на різних рівнях. Майбутні розвідки стосовно інституційного дискурсу дали б змогу удосконалити функціонування інститутів, а отже, і життя суспільства.

Література:

1. Шевченко І.С. Проблеми типології дискурсу. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен / За заг. ред. Шевченко І.С.: Монографія. Харків: Константа, 2005. 356 с.
2. Почепцов Г.Г. Теорія комунікації. К.: ВЦ «Київський університет», 1999. 308 с.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
4. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. 375 с.
5. Карасик В.И. О типах дискурса. Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. тр. Волгоград, 2000. С. 5–20.
6. Карасик В.И. Этнокультурные типы институционального дискурса. Этнокультурная специфика речевой деятельности: Сб. обзоров. М., 2000. С. 45–46.
7. Карасик В.И. Структура институционального дискурса. Проблемы речевой коммуникации. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2000. С. 25–33.
8. Goffman E. Frame analysis An Essay on the Organization of experience. Cambridge, 1974. P. 45–46.
9. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций: монография. М.: Гнозис, 2008. 416 с.
10. Дементьева М.К. Языковая личность политика. Вестник МГОУ. Серия «Русская филология», 2011. № 2. С. 72–78.
11. Фуко М. Археология знания. СПб.: Гуманитарная Академия, 2004. 416 с.
12. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса: дис. ... канд. Филол.наук: спец. 10.02.01, 10.02.19. Волгоград, 2000. 440 с.
13. Бейлинсон Л.С. Характеристики медико-педагогического дискурса: дис. ...канд. филол. Наук: 10.02.19 «Теория языка». Волгоград, 2001. 178 с.
14. Даулетова В.А. Вербальные средства создания автоимиджа в политическом дискурсе (на материале русской и английской биографической прозы): автореф. дис. ...канд. филол. наук. Волгоград, 2004. 22 с.
15. Searle J. The Construction of Social Reality. New York, Free Press, 1995. 256 p.
16. Blommaert J. Discourse: A Critical Introduction. Cambridge University Press, 2005. 299 p.
17. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. Благовещенск: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. 308 с.
18. Олешков М.Ю. Моделирование коммуникативного процесса: монография. Нижний Тагил, 2006. 336 с.
19. Singh P. Institutional Discourse and Practice: A case study of the social construction of technological competence in the primary classroom. British Journal of the Sociology of Education. 1993. № 14. P. 39–58.
20. Fairclough N. Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research. London: Routledge, 2003. 288 p.
21. Habermas J. The Theory of Communicative action. Vol. 1. Reason and the rationalization of society. Boston: Beacon Press, 1984. 562 p.

Анотація

А. ЛИТАК. ПРО ПРИРОДУ ІНСТИТУЦІЙНОГО ДИСКУРСУ

У статті з'ясовуються особливості інституційного дискурсу, який набуває особливої ваги в рамках міжкультурної комунікації. Увага приділяється труднощам щодо окреслення меж цього типу дискурсу. порушується питання стосовно ознаки напівінституційності. Висвітлено функціональну парадигму інституційного дискурсу.

Ключові слова: інституційний дискурс, комунікант, діада, галузева комунікація, інтеракція.

Аннотация

А. ЛИТАК. О ПРИРОДЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО ДИСКУРСА

В статье выясняются особенности институционального дискурса, который приобретает особое значение в рамках межкультурной коммуникации. Внимание уделяется трудностям по определению границ этого типа дискурса. Затрагивается вопрос о признаке полунституциональности. Освещена функциональная парадигма институционального дискурса.

Ключевые слова: институциональный дискурс, коммуникант, диада, отраслевая коммуникация, интеракция.

Summary

A. LITAK. ON THE NATURE OF INSTITUTIONAL DISCOURSE

The article explores the peculiarities of institutional discourse whose role gains in importance within the framework of intercultural communication. Attention is drawn to difficulties in outlining the boundaries of this type of discourse and the consequent emergence of semi-institutional discourse. The functional paradigm of institutional discourse is described.

Key words: institutional discourse, communicant, dyad, industrial communication, interaction.